رب ڏنو ’راز‘ شاهاڻي

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اخلاقي قدُرن جو بيان

Short description of poetry of Qazi Qadan
in aspect of Moral Values.

Abstract:

Qazi Qadan 1463-1551 is one of the basic and most significant poets of Sindhi language. His contribution towards the promotion of Sindhi poetry is highly commendable. In this regard he has been declared the pioneer of seminal & classical poetry. Although Qazi Qadan has conveyed the common message of love with nature and humanity, peace and prosperity but his poetic approaches & thoughts, representation of high moral values is a blessing and highly appreciable effort to create a peace and liberal environment in society. In this context so many notable scholar's i.e Dr. Umar Bin Muhammad Daoodpoto, Dr Nabi Bakhsh Khan Baloch, Heero Thakur and others have also praised his poetic philosophy and approaches. In this paper I have presented short description of his poetry in respect of human moral values, which he has presented in his poetry.

ڪلاسيڪي/اساسي شاعريءَ جو امين شاعر قاضي قادن، جنهن کي ’ڪلاسيڪيت‘ ۾ ڪليدي اهميت حاصل آهي. هُو پهريون ۽ بُنيادي شاعر آهي، جنهن جي قائم ڪيل شعري روايتن تي، اڳتي هلي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي عمارت ڪڙي ٿي. مخدوم نوح رح ۽ شاهه ڪريم کان بعد جي شاعرن تائين، سنڌي شعر جي فلسفي تي سندس اثر هڪ عرصي تائين قائم رهيو. شاهه لطف الله، ميين شاهه عنات يا شاهه لطيف جي آمد سان ڪلاسيڪي شعر ۾ نوان مضمون ۽ نئون اسلوب ته داخل ٿيو پر قاضي قادن واري شعري روايت جو اثر البته باڪمال فلسفي مضمونن سبب، اساسي ۽ ڪلاسيڪي شعر تي بهرحال زنده جاويد رهيو.

قاضي قادن جوفلسفو هونءَ ته تصوف آهي، جنهن تي سڀ عالم به متفق آهن، پر هُن تصوف جي بُنيادي مضمونن کان علاوه به سچي سِڪ ۽ محبت ۾ ارپنا جهڙن موضوعن تي شعر چيو. هُن اعليٰ انساني اخلاق ۽ ڪردار وارن مضمونن جو زوردار ۽

اثرائتو بيان ڪيو جنهن جو مثال گهٽ ملي ٿو. جيڪو بين ڪلاسيڪي شاعرن کان ڪيس ممتاز حيثيت بہ ڏياري ٿو. سنڌي شعر ۾ اڄ تائين اعليٰ اخلاقي مضمونن واري فلسفي تي ٻڌل جيڪو شعر ملي ٿو اُن جو بُنياد وجهندڙ قاضي قادن آهي. هُن اخلاقي قدرن جي پاسداري ۽ اخلاقيات جو عام درس ڏنو. بلڪ اُن جي شعري فلسفي جو بنياد ئي سماجي ڪردار جي اُتم پڌي ۽ اخلاقي قدرن جي تبليغ (preach) تي ٻڌل آهي.

"اعليٰ اخلاقي شاعريءَ جي مضمونن ۽ عوامي شاعريءَ جي موضوعن ڪي ملائڻ جو سلسلو جيتوڻيڪ اڳ شروع ٿي چڪو هو. مگر وڏيڪ وسيع پيماني تي انهن جو سنگم پهريون ڀيرو قاضي قادن جي بيتن ۾ ملي ٿو: عام قصن ۽ زندگيءَ جي عام مشغلن جي قالب ۾ اعليٰ فڪر ۽ معنيٰ جا ماڻ پريائين. ۽ خاصن جي خاص فڪر کي عوام جي عام ذوق سان پيوند ڪيائين. سنڌي شاعريءَ ۾ انهيءَ رجحان واري اساس ۽ بنياد کي قاضي قادن ايترو تہ پڪو پختو ڪري ڇڏيو جو ڪانئس پوءِ ايندڙ وڏن شاعرن انهن تي ئي شعر ۽ ادب جي عمارت کي اڏيو ۽ موضوعن جي وسعت سان سنڌي ٻوليءَ ۾ بيان جي قوت کي اوج تي پهچايو. قاضي قادن سنڌي اساسي شاعريءَ جو ابو هو جنهن پنهنجي نج سنڌي بيتن ۾ توحيد ۽ ڪامل يقين. اعليٰ اخلاق ۽ سچي سڪ ۽ محبت جا سبق سمجهايا. ۽ ڪيترن ئي نون معنوي مضمونن ۽ عام موضوعن کي پنهنجي بيتن جو قالب بنايو ۽ توحيد ۽ هيڪڙائي. وحدت ۽ ڪثرت. نينهن ۽ سڪ ۽ اعليٰ انساني اخلاق جهڙن معنوي ۽ نفسياتي ڳوڙهن نُڪتن کي زندگي جي عام ماحول ۽ مشغلن. ۽ عام هلندڙ ڳالهين ۽ افسانن مان مثالن ذريعي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪيائين". [1]

قاضي قادن انساني ڪردار ۽ اخلاق جي خاصيتن کي پنهنجي شعر جو خُوب موضوع بڻايو ۽ اُن سان سلهاڙيل هرننڍي وڏي شيءِ خواه همت حوصلو هُجي، يا بزدلي، خُدا تي ايمان، اتحاد اتفاق يا نفاق، گُڻ ۽ وگُڻ هُجن يا انساني اوصاف ۽ مساوات- مطلب تہ هر اُن خاصيت جو هُن ذڪر ڪيو جنهن سان سماج هاڪاري رُخ طرف متعين ٿئي جنهن ڪري ڪيس هڪ بهترين "سماج سُڌارڪ شاعر" چوڻ ۾ وڌاءُ نہ آهي. شعرن جا مثال ڏيڻ کان اڳ"اخلاق" ۽ "قدر" جي لغوي معنيٰ ۽ مروج

اخلاقي قدرن جو مختصر ذڪر ڪبو. ڊاڪٽر بلوچ جي آن لائين لغت ۾ ”اخلاق“ جي لغوي معنيٰ ڏنل آهي تہ: اخلاقُ جمع اخلاقَ ذ[ع. خُلقَ جمع اَخلاق] (واحد. اخلاقُ=) ماڻهپو, شرافت ”چڱي اخلاق وارو“ (جمع=) چڱا لڇڻ, سٺيون خصلتون, نيڪ عادتون, ارڪان.

(2)ضياءُ الدين ايس ٻُلبُل ”قدُر“ جي لُغوي معنيٰ ۾ لکي ٿو:

”قدر: قدر جي لغوي معنيٰ آهي خدا تعاليٰ جو اندازو ڪرڻ, خدا تعاليٰ جو حڪم ڏيڻ, هڪ چيز کي ٻي چيز تي قياس ڪرڻ [2]. مگر مغربي مفڪرن وٽ مفهوم ٻيو آهي. جيمس ڊريور جي علم النفسيات جي لغت مطابق قدر کي (Value) چاڻايو آهي ۽ ان جي معنيٰ ٻڌايل آهي تہ ڪنهن مقرر ماڻ موجب وزني ڪٿ.

ويبسٽر جي لغت ۾ اهو مفهوم ڪجهہ وسيع ڪري ٻڌايو ويو آهي تہ اهو جيڪو ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي ڪارائتو يا قابل قدر بنائي“. [3]

ڊاڪٽر عبدالرحمان جسڪاڻي انسان جي اخلاق ۽ ڪردار جون پندرهن بُنيادي خاصيتون لکي ٿو:

”حُسن خُلق, سچائي, همدردي ۽ صلہ رحمي, اتحاد ۽ اتفاق, درگُذر, نيڪي, وطن جي محبت, آئي جو آڌرڀاءُ, رحم ۽ ڪرم, ڀائيچارو, عاجزي ۽ انڪساري, جدوجهد, صبر ۽ شڪر, قناعت ۽ ڪفايت, توڪل“. [4]

ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل هِن حوالي سان لکي ٿو:

”هن موضوع تي خيالن جو اظهار ڪرڻ لاءِ اسان کي عالم انساني جي اخلاق تي غور ڪرڻو پوندو, جي سڄي بني آدم ۾ ٿورو گهڻو نظر اچن ٿا, جهڙوڪ: عبادت, انساني مساوات, راست بازي, عدل ۽ انصاف جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ, ملڪي ۽ قومي مفاد جي حفاظت ڪرڻ, نيڪين جي پابندي ۽ بڇڙاين کان پچڻ ۽ ڪردار جي اهميت, اهي ۽ انهن جهڙيون ڪي ڳالهيون جي انساني جماعت ۾ قريب قريب هڪجهڙيون ملن ٿيون“. [5]

مغربي ثقافت جا ست (7) نمائنده اخلاقي قدُرن (جيڪي اتان جي اسڪولي شاگردن کي لازماً پڙهايا وڃن ٿا) جن جو هڪ ويب سائيٽ تي ذڪر هن ريت آهي:

(1) غير مشروط احترام ۽ محبت (unconditional love and Kindness)، (2)ايمانداري (Honesty)، (3) جفاڪشي/سخت پورهيو (Hard work)، (4) ٻين جو احترام (Respect for others)، (5) باهمي سهڪار (Co-operation)، (6) ترس، دردمندي، رحم دلي (Compassion)، (7) درگُذر يا معافي (Forgiveness).[6]

هي اُهي بُنيادي اخلاقي قدُر آهن. جيڪي ٿوري گهڻي فرق سان مختلف سماجن ۾ مروج آهن. قاضي قادن جي شعر جو مطالعو ڪندي منجهس اِهي قدُر جانچڻ جي مطالعاتي ڪوشش ڪنداسين ته جيئن سندس شعر جي عظمت اُجاگر ٿئي. غور ڪجي ته گُمراهي ۽ ڀٽڪڻ قاضي قادن جو پسنديده موضوع آهي. سندس ڪلام ۾ ڪيترائي شعر ملن ٿا، جن ۾ انسان جي ڀٽڪڻ ۽ گهُمراهيءَ ۾ گُذارڻ جو ذڪر آهي ۽ هُو اهڙي شيووي کي ناگوار سڏي ٿو. انسان کي گُمراهه ڪنُ ننڊ مان بيدار ٿيڻ جو درس ڏيندي، حق ۽ سچ (سچائي کي پروڙڻ) طرف مائل ٿيڻ لاءِ اُتساهه پيدا ڪري ٿو:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.[7]

ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ساڳئي شعر جي فلسفي لاءِ لکي ٿو ته:

”قاضي قاضن هڪ بيت ۾ ”جوڳي“ لفظ ڪتب آندو آهي، ۽ ان مان مطلب روحاني رهبر ورتو اٿس. ڏيکاريو اٿس ته آءٌ غفلت جي ننڊ ۾ هوس، جوڳي جاڳائي سجاڳ ڪيو. ان ڪان پوءِ ئي معرفت الاهيءَ جي راهه تي گامزن ٿيس“.[8]

ڀٽڪڻ ۽ گُمراهيءَ ۾ گُذارڻ مان سندس مطلب بي مقصد زندگي آهي، جنهن کي قاضي قادن خواه مخواه ۽ بي جا سمجهي ٿو. بي عمل انسان واقعي به فضول ۽ ناڪاره آهي.مٿئين شعر مان به اهڙي ڪيفيت ظاهر ٿئي ٿي جو قاضي قادن، پاڻ کي اهڙي گُمراهه ڪُن ننڊ مان بيدار ٿيڻ تي شُڪر ادا ڪري ٿو ۽ پنهنجي مرشد جا ٿورا مڃيندي چوي ٿو ته: هُو خود، حق ۽ سچ جي رستي تان هٽيل هڪ گُمراهه وجود وانگر بي مقصد زندگي گُذاري رهيو هو جنهن جي اڳيان ڪو رستو ۽ نه منزل هُئي ۽ اهڙي حالت مان نِڪرڻ لاءِ مرشد رهبر سندس رهنمائي ڪئي ۽ ڪيس سِڌو رستو (خُدائي واٽ) لڳايو ۽ هُو سچائيءَ جو سونهو ٿي باعمل زندگي گُذارڻ جي قابل ٿيو.

سچڻ منجهہ هُئام، مون ويني واءُ ٽيا،
هيڏانهن هوڏانهن هٿڙا، هئين جاڙ وڌام. [9]

هي شعر هُونءَ تہ 'پاڻ سُڃاڻ' جي فلسفي تحت چيل آهي، جنهن انساني ڪردار ۽ اخلاق جي "سچائي" واري خاصيت جو بيان نمايان آهي، قاضي قادن چوي ٿو تہ:

"سچڻ (حق ۽ سچائي) تہ خود منهنجي اندر ۾ موجود آهي جو مُون اُن جي تلاش ۾ اجائي ويني واڪا پئي ڪيا ۽ هيڏي هوڏي هٿڙا پئي هنيا".

علامہ دائودپوٽو هِن شعر جي حوالي سان لکي ٿو:

"انسان جڏهن اڪيون ڪن ٻوٽي، حواسن جا دروازا بند ٿو ڪري، تڏهن روحاني عالم جو ديدار پسي ٿو ۽ سندس روح ملڪوت جي جهان جو سير ٿو ڪري، ننڊ ۾ تہ حواس هيڪاري بيڪار ٿين ٿا. دنيا ۾ "ماسواءِ" جو خيال نہ ٿو رهي، تڏهن حقيقي محبوب انسان جي دل ۾ ديرو ڪري ٿو. پر جي هڪوار اکيون کُليون ۽ جسماني عالم جي سار ٿي، تہ اهو محبوب گم ٿي وڃي ٿو پوءِ ڪيترين بہ هٿوراڙيون پاءِ، ۽ واجهہ وجهہ تہ اهو هٿ نہ ايندو. تصور جي حالت ۾ ائين آهي جو ذات پاڪ جو پرتوو دل تي پوي ٿو". [10]

شعر ۾ اُن ڪان سواءِ بہ هڪ وسيع پيغام سمايل آهي. انسان پنهنجي اندر جي آرسيءَ ۾ ليئو پائي جڏهن پاڻ سُڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري ٿو تہ ڪيس حق ۽ باطل، بُري ۽ ڀلي جو واضح فرق نظر ايندو آهي ۽ جڏهن انسان اُهي ڳُڻ ڳولي لهي تہ هُو هڪ ڪامل انسان بڻجي ٿو. جنهن جو ذڪر قاضي قادن تمام عمدگيءَ سان ڪيو آهي.

قاضي قادن سائر(درياهہ)کي پنهنجي شعر ۾ علامتي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي، جنهن کي محققن ڪٿي 'وحدت' تہ ڪٿي وري 'ذاڻ' جي اُهڃاڻ طور ورتو آهي.

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙيئي
هيڪائين هيڪ ٿئو، ويئي سڀ جهت [11]

علامہ دائودپوٽي هِن شعر لاءِ لکيو آهي:

"درياهہ لت ڏيئي هيٺائين مٿائين زمين ٻوڙي ڇڏي، يڪي لس ٿي ويئي

۽ سپ (جهت) ميتجي ويا. جيئن درياه جي اڇل ۾ ڊِڪيون دڙا ۽ ڪڏون
ڪوٻا پرجي، هڪ درياهه ٿي پوندا آهن ۽ ڪنهن طرف جو سماءُ نه پوندو
آهي. تيئن وحدت (هيڪڙائي) جي درياهه ۾ ڪثرت (گهڻائي) جون
ڪايائون ڪالعدم ٿي وڃن. انفرادي (جدا ۽ اڪيلي) هستيءَ جو
سنڌو نه رهيو. يڪايڪ وحدت جو مهراڻ موجون هڻڻ لڳو“.[12]

ساڳئي شعر جي فلسفي متعلق قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو:

”وحدت جو درياهه مختلف ڳالهيون گم ۽ غرق ڪريو ڇڏي، ڪنهن
به طرف ڪا پروڙ ڪا نه ٿي پوي هر طرف لس ئي لس نظر اچي ٿي ۽
ڪثرت جا جملي رنگ، روپ ۽ صورتون ختم ٿي وڃن ٿيون“[13]

جيڪڏهِن شعر ۾ ’سائر‘ کي ڏاڍ جي علامت طور وٺجي ته پوءِ قاضي قادن يقينن تنهن دور جي ناگوار حالتن طرف اشارو ڪندي علامتي معنيٰ ۾ ڏارين حُڪمرانن جي ظلم ۽ جبر کي سائر (درياهه جي ٻوڏ) سان تشبيهه ڏني ۽ اُن کان نفرت جو اظهار ڪندي، گويا ”انساني مساوات“ واري خاصيت تي زور ڏنو آهي.

گِلا خوري هڪ وڏي سماجي بُرائي آهي ۽ گِلا خور ماڻهو وري عادت کان مجبور هوندو آهي. قاضي قادن پنهنجي هينئين شعر ۾ اهڙي عمل جي مذمت ڪري ٿو ۽ گِلاخور ماڻهو کي اُٺ سان تشبيهيندي چوي ٿو ته: ”عِلت ۽ عادت (ٻنهيءَ جي ناڪاري صورت) نِڪرڻ واري نه آهي، اُها بِلڪل ائين آهي جيئن اُٺ کي ڪڻڪ جي فصل ۾ ڇڏجي ته به هُو ٻُوڙي وڃي (عادت کان مجبور) پنهنجي مطلب جو جواسا (گندگاهه) کائيندو“. مطلب ته عادتن بُرو ماڻهو عادت کان مُجبور هوندو آهي، اُهو ڀلي چڱي جاءِ (سُٺي سماج) ۾ هُجي، تڏهن به پنهنجي عادت ۽ بُرائيءَ کان نه مڙندو ۽ بُرا فعل ڪري ملامتي ٿيندو. شعر ۾ اهڙي عمل ۽ ماڻهوءَ تي واضح ٺٺول ڪيل آهي. هن شعر جي فلسفي ۾ بُرائيءَ جي مذمت ۽ نيڪين طرف اچڻ جو عام درس آهي، جيڪو قاضي قادن جي شعر جي فلسفي جي اهم ڪڙي ۽ بُنيادي پيغام آهي.

عِلَتَ وڃيئيس نا، عادَتَ ڪَڏهن نه جاءِ
اُٺ ڪَڻڪَئه ڇَڏِيئه، چُرِ جواسا کاءِ.[14]

جي لوڙي تي نَه لَهان، اَلوڙي دي ڀيرَ
توڙي ڏِسَڻَ سُهڻي، اَنبان ٺُلِ نَه ٻيرَ[15]

فلسفي جي گهرائي رکندڙ هيءُ شعر، جنهن ۾ انب ۽ ٻير جي فرق جو مثال ڏيندي اهم ۽ غير اهم شيءِ ۾ فرق ۽ اهم شيءِ جي افاديت ڏسيل آهي تہ: ”جنهن شيءِ جي گهُرج آهي، سا دستياب نہ آهي، البتہ جنهن جي ضرورت نہ آهي، اُها شيءِ وافر مقدار ۾ ملي ٿي. ٻير توڙي جو ڏسڻ ۾ سهُڻا آهن پر اُهي انبن جي مَٽ نہ آهن. غير اهم شيءِ (يعني بدافعالو نِڪمو ماڻهو) اهم شيءِ (سُٺن عملن وارو نيڪ انسان) جي سِڪ نہ لاهي سگهندي، جو ڪٽي اُها مقدار ۾ وڏيڪ ئي ڇو نہ هُجي“. مطلب تہ غير اهم ٿي برو ڇورائڻ بدران چڱا ڪم ۽ عمل ڪندي چڱو ڇورائجي ۽ اهم (خاصيتن ۽ لياقتن) وارو ٿجي. هِن شعر جي فلسفي ۾ نيڪ ۽ چڱن عملن جي ساراهہ ڪيل آهي. اسان مٿي ڏسيو آهي تہ سماجي فلاح ۽ اُن جو سُڌارو قاضي قادن جي شعر جو مُک موضوع آهي، حالانڪہ هُن جو شعر بُنيادي طور تصوف جي وجودي فِڪر جو حامل آهي، پر جڏهن بہ سماج موضوع يا انساني قدُرن جي ڳالهہ سندس سامهون آئي تہ هُن اثرائتي نموني اُن جو اظهار پنهنجي شعر وسيلي ڪيو آهي، جنهن جو مثال مٿئين شعر سميت ڪيترن بيتن ۾ پڻ موجود آهي.

سيئي سيل ٿيام، پڙهئام جي پاڻ لئي،
اکر اڳيان اُڀري، واڳُون ٿي وريام. [16]

علامہ دائودپوٽو شعر جي فِڪر بابت لکي ٿو:

”يعني اهي ظاهري علم جا ڪتاب، جي مون پڙهيا، سي طريقت جي واٽ ۾ ويتر ٻاٻرن ڪنڊن وانگر ٿي لڳا ۽ انهن جو هر هڪ اکر واڳوءَ جي ڀيانڪ شڪل ڌاري مون تي اُڀري آيو“. [17]

علامہ دائودپوٽي هِن شعر جي رواجي معنيٰ ڪئي آهي پر ڏسجي تہ هيءُ شعر اڇرج ۽ عبرت جو پيڪر معنيٰ رکي ٿو. هن جو فلسفو تمام ڳوڙهو ۽ منجهس گهڻ رُخو پيغام سمايل آهي. شعر ۾ در اصل ڳالهہ علم ۽ عمل (ظاهري علم) جي ٿيل آهي، نہ تہ اکر (علم) ۽ ڪتاب ڇو بلا ۽ مانگر مڇ ٿيندا؟ علم تي عمل نہ ڪرڻ جو مثال آهي، جيڪو هتي قاضي قادن شاندار نموني ڏنو آهي. علم عمل جو نالو آهي. ڪنهن اهلِ علم، انسان دوست شخص کان ذهن ۽ ضمير جي ابتڙ ڪوئي ڪم سرزد ٿئي تہ فهم جو عُنصر اُن کي ادراڪ ۽ پڇتاءُ جو احساس ڏياري ٿو. اهڙو احساس جنهن ۾ هُو شعور ۽ ساڃهہ کي پاڻ ڏانهن واڳون بڻجي ورندي محسوس ڪري ٿو.

جنهن جو نقش مٿئين شعر ۾ چٽيل آهي. ڪمال جو مثال عجب انداز ۾ ڏنل آهي. هيءَ سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو روح پرور، سبق آموز ۽ ناصحاڻي فلسفي جو شاهڪار مثال آهي.

سَچي سائين ساڻُ، توُن مَ ڪَرِ ڪوُڙي ڪوُڙيان
جي تو مَنجهه هيانوَ وو سيوڪلي پَرڪِٽو[18]

قاضي قادن هِتي بيان جو معصوماڻه انداز اپنائيندي خالق جي هيڪڙائي، اُن جي ٻاجهه ۽ شفقت جو بيان ڪيو آهي. شعر جو متن خالص "سچائي" واري خاصيت تي مشتمل آهي. جنهن جي پيغام ۾ چيل آهي ته: "اي انسان! تُون سچي سائين (پاڪ ڏڻي+اُن جي مخلوق ۽ جهان) سان ڪوڙ ۽ ٺڳي نه ڪر. جيڪو تُنهنجي هيانو (اندر) ۾ موجود آهي ۽ جيڪي پَهه پچائين ٿو هُو (پاڪ ذات) اُن کان آگاهه آهي ته تُون ڪُوڙ ۽ ڪُپت جو ڪاروبار ڇڏي سچائي جي رستي تي هل. تُون جيڪي اندر ۾ دولاب، ڪُوڙ ۽ ڪُپت رکين ٿو هُو پاڪ ذات اُن کان واقف آهي ته اي انسان! ڪُوڙ ۽ ڪينو ڇڏي سِچائيءَ جو ساٿ ڏي ۽ ڏڻيءَ جو راضپو ماڻ ته نيڪيءَ جو پيروڪار بڻجي سرخرو ٿئين".

قاضي قادن جي شعري فلسفي ۾ اُها ڳالهه به شامل آهي ته هُو ظاهري علم تي وڏائي، اجائي آڪڙ ۽ هٺ کي به ننديو ٿو اهڙو عمل سندس آڏو مُذمت لائق آهي ۽ هُو مختلف تمثيل ۽ تشبيهون ڪتب آڻيندي، اهڙي اظهار کي وڏيڪ جاندار ناهي ٿو.

ڪنز، قدوري قافيه، پڙهين پروڙين سڀ،
ڪرمنڊي ماڪوڙي ڪوه ۾، پيئي ڪچي اپ[19]

علامه دائودپوٽو هِن شعر بابت لکي ٿو ته:

"فقه ۽ نحو جا ڪير ڪٽي دقيق کان دقيق مسئلا سمجهي، پر حقيقت لهڻ ۾ سندس اهڙي حالت آهي جهڙي منڊي ماڪوڙي جي، جا کوهه جي تري ۾ ويهي، آسمان جي وساس ڪرڻ لڳي. يعني ظاهري علمن دوران، معرفت جو منجهه لهڻ ناممڪن آهي".[20]

قاضي قادن جي هن شعر جي مفهوم جي تناظر ۾ علامه دائودپوٽي حقيقت ۽ معرفت جو منجهه لهڻ جي ڳالهه ڪئي ته ظاهري علم جي حصول کي ناڪافي قرار ڏئي ٿو ته مطلب علامه دائودپوٽي خود به ظاهري علم تي اجايو غرور ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ

واري ڳالهہ تسليم ڪئي آهي تہ پوءِ اِهو شعر اخلاق ۽ ڪردار جي خاصيتن مان، عاجزي ۽ انڪساري ۽ قناعت ۽ ڪفايت واري خاصيت جي ذمري ۾ اچي ٿو. شعر جي پيغام ۾ چيل آهي تہ:

”جيتوڻيڪ تون فقہ ۽ صرف نحوَ جا ڪنزُ قُدوري ۽ ڪافِيہ (ڪتاب) سڀيئي سچا پڙهين پروڙين، تہ بہ (تنهنجو علم ايترو ٿورو) ڄڻ کوهہ اندر منڊي ماڪوڙي پئي آسمان ڪچي يا جيڪا سمجهي ٿي تہ آسمان بہ سندس پهچ ۾ آهي“.

شعر جو اصل مطلب تہ حقيقت ۽ ڪائنات جا راز ۽ رمز پروڙڻ لاءِ ظاهري علم وسيلو تہ آهي، پر اُن تي غرور نہ ڪجي، بلڪ پنهنجو اندر اُجرو رکجي ڇو تہ حق تائين پهچڻ لاءِ نهٺائي نهايت ضروري آهي.

ڏَنئِين پاڻَ وَڪاڻَ ڪُون، ڇِپ تنُهِنجي واتِ
وڏي خالِقَ نَ گهرَئين، ڪرين ٻاڙي تاتِ[21]

جڳ جهان جي خالق جي ذات پاڪ جو هر وقت شُڪرانو ادا ڪرڻ ۽ اُن جا ڳُڻ ڳائڻ هِن شعر جو فلسفو آهي، جنهن ۾ انسان کي هر دم هيٺائي ۾ گُذارڻ جو بہ درس سمايل آهي. مجموعي طرح شعر جو مفهوم ”نيڪي“ جي خاصيت سان تهڪي ٿو. قاضي قادن شعر ۾ چوي ٿو: جڳ جي اُپائيندڙ (الله تعاليٰ) تُنهنجي وات ۾ ڇِپ (زبان) اُن ڪري ڏني آهي تہ تُون اُن سان سندس ساراهہ ڪر، نيڪ ڪم ڪر ۽ اُن جا ڳُڻ ڳاءِ ۽ نعمتن جو شُڪرانو ڪر ۽ خلق جي واڪاڻ ڪر پر تُون خالق جي گهُر نٿو ڪرين (نيڪيءَ جي طلب نہ ٿو رکين)، رُڳو (ويٺو) ڪسيُون ڳالهيون (گِلا غيبت) ڪرين“. مطلب تہ حق جي راهہ تان ڀٽڪيل آهين تہ پنهنجي قول ۽ فعل سان خُدا جي نعمتن جو شُڪرانو ادا ڪر ۽ اُن جي خلق جي نيڪي ڪر تہ تُنهنجو شُمار صالح انسانن ۾ ٿئي ۽ تُون ڇوٽڪاروحاصل ڪرين.

سَرَ هيڪِڙي وَسَنِ، جَرَ ۾ نِينهُن نَہ گَڏِيو
سارَ نہ سالوُرَنِ، مَٿي ڪَنوَلُ ڦلاريو[22]

قاضي قادن جي شعر جي مطالعي سان هڪ ڳالهہ اِها بہ سمجهہ ۾ اچي ٿي تہ ڪيس سماجي فلاح جي وڏي ڳڻ ڳوت ۽ اونو هو. هُن پنهنجي شعرن ۾ سماجي ڀلائي، اُن جي فلاح ۽ انسانن وچ ۾ ايڪو ۽ اتفاق پيدا ٿيڻ واري خواهش جو اظهار ڪيو

آهي. ڪٿي ڪٿي سماجي بي اتفاقي جو تذڪرو ڪندي هُو اسان کي افسوس جو اظهار ڪندي بہ ملي ٿو جهڙوڪ مٿئين شعر جي فلسفي ۾ اُن جو اظهار ڪيو اٿس. هِن شعر جو موضوع ’اتحاد ۽ اتفاق‘ آهي. اُن جي مفهوم ۾ ’اتحاد ۽ اتفاق‘ جي اهميت کي، ڏيڏر ۽ ڪنول گُل جي بي اتفاقي سان بيان ڪندي چيو ويو آهي تہ: ”ڏيڏر ۽ ڪنول گُل ٻئي هڪ تلاءُ ۾ رهن ٿا، پر اُن جي باوجود منجهن اتفاق ۽ محبت جو رشتو نہ جُڙيو آهي. سالورن (ڏيڏرن) کي پتو نہ آهي تہ ڪنول ٽڙيو آهي“.

هن شعر ۾ ڏيڏر ۽ ڪنول گُل کي انساني طبقن يا ذاتين ۽ تلاءَ کي دُنيا يا سماج سان ڀيٽيندي نااتفاقيءَ جو نقش چٽيو ويو آهي تہ تلاءَ ۾ (هڪ هنڌ) رهندي ڏيڏر ۽ ڪنول(انسان) پاڻ ۾ پريم جو رشتو پيدا نہ ڪيو. ايتري حد لاتعلقي آهي جو ڪين هڪٻئي جي حال جي خبر چار نہ آهي. اهڙي بي اتفاقيءَ تي اچرج ۽ حيرت جو اظهار ڪيل آهي.

هُنَ سَرَ سَندا هنجهڙا، اِتي ئي آهين،
ڳالهين رَبَ پَرتِيان، جو مَنگي سو ڏين. (23)

مٿي بيان ڪيو ويو آهي تہ ڪلاسيڪي شاعريءَ جو فلسفي ۾ انساني ڪردار، اخلاق ۽ اخلاقي قدرن جي ذڪر کي وڏي اهميت ڏنل آهي. قاضي قادن تہ خاص طور اهڙن قدرن ۽ انساني جي ڪردار جي اُتم پڄي ۽ اُن جي حوالي تي وڏو زور ڏنو آهي. هِن شعر ۾ بہ انساني اخلاق سان سلهاڙيل قدرُن حُسن خُلق، همدردي ۽ صلہ رحمي ۽ نيڪيءَ وارين خاصيتن جو بيان آهي ۽ شعر جي مفهوم ۾ خُدا جو خوف دل ۾ رکڻ ۽ ٻين ڪاڻ جيئڻ واري جذبي جي اُپٽار ڪندي چيل آهي تہ: هِن تلاءُ (دُنيا) جا هنجهہ (سچا ۽ باعمل ماڻهو) هِتي موجود آهن ۽ هردم رب جي پار (نيڪي، ڀلائي، ايمان ۽ اتحاد) جون ڳالهيون ٿا ڪن. هُنن کان جيڪو ڪُهرجي سو ڏين ٿا ۽ هينڻن سان سندن همدرداڻو رويو آهي“. مطلب تہ ڪُوڙ ڪُپٽ، لوڀ ۽ لالچ هوندي بہ سچا ماڻهو هِن دُنيا ۾ اڃا بہ موجود آهن ۽ اُهي رب کي راضي ڪرڻ لاءِ سندس راهہ ۾ چڱا عمل ڪندي، هينڻن جي همراهي ڪندا رهن ٿا. اُهي تنگ دِل نہ آهن، سندن دل سخا جي جذبي سان سرشار آهن، ۽ هُو ٻين جي مدد تان پنهنجو سڀ ڪجُهہ گهوريندي ويرم نہ ٿا ڪن.

اڪَر ٻيا وِسارِ الفُ اڳيون ئي ياد ڪَر
سو تون ڏِيئو ٻارِ جو نہ اُجهامي ڪَڏِهين (24)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هِن شعر جي فلسفي متعلق لکي ٿو تہ:

”هن بيت ۾ الله سان محبت ۽ سندس يادگيرين واري معنيٰ سمايل آهي. سنڌ جي عارفن ۾ الله وارن اهو سبق وري وري پئي ڏنو آهي. ٻيا سڀ اکر وسار ۽ فقط منڍ وارو هڪ اکر ”الف“ (الله جي نالي جو پهريون اکر) ئي ياد ڪر. تون اهڙو ڏيئو ٻار، جيڪو وري نہ اُجهامي“ [25]

شعر جو فلسفو الله جي ذات پاڪ تي يقين تحت ”توڪل ۽ جدوجهد“ جي خاصيت جو بہ اُهڃاڻ بڻبو. جيئن شعر ۾ آهي تہ: ”هڪ الف يعني الله سان مُحبت ۽ اُن جي ذات پاڪ تي توڪل ڪافي آهي ۽ ٻيا سڀ اکر وساري ڇڏ (ٻئي ڪنهن ڏي نہ واجهاءِ). ڏيئو اهڙو ٻار (وسيلو اهو هٿ ڪر) جيڪو ڪڏهن بہ اُجهامي نہ سگهي (هٿ نہ ڇڏي)“. مطلب تہ جيڪڏهن خواند ڪريم سان محبت ۽ توڪل جوسلسلو دائمي قائم آهي تہ اِهو نِجات جو پائيدار رستو آهي. پنهنجي جدوجهد ۽ محنت ساڻ اهڙو ڪم ڪجي، جيڪو دُنيا توڙي آخرت ۾ منافعي بخش ثابت ٿئي، ۽ اهو خداوند جي ذات بابرڪات سان محبت ۽ اُن تي توڪل سان ئي ممڪن آهي. تنهنڪري ٻئي ڪنهن ڏي هرگز نہ ڏسڻ گهرجي.

قاضي قادن جتي توحيد ۽ طريقت ۽ عرفان ۽ اخلاق کي پنهنجي شعر جو موضوع بڻايو، ساڳي جاءِ تي هُن بهادري ۽ همت جي بہ حوصلي افزائي ڪئي آهي ۽ اُن کي سُٺو فعل قرار ڏنو آهي. ٻين لفظن ۾ تہ انساني ڪردار جي هن خصلت کي قاضي قادن ناگُزير سمجهي ٿو ۽ اُن جي مقابلي ۾ هُو هيڻائي يا ڏُبرائپ کي سرمشاريءَ ۽ شڪست جو متبادل ليکي ٿو.

ٻُڪ پاڻيءَ منجهہ، ٻاٻيها ٻڏي مئا

جي تو پوي سمجهہ، تان تون ڳيرو نہ ٿيوين! [26]

هيءَ شعر ”عزم ۽ حوصلو“ واري خاصيت جي نمائندگي ڪري ٿو جنهن منجهہ انسان کي بهادري ۽ همت ٻڌڻ تي آمادگيءَ جو سڏ ڏيندي قاضي قادن چوي ٿو: ”ٻاٻيهو ۽ ڳيرو (نازڪ پکي) تہ پاڻيءَ جي لپ ۾ بہ ٻڏي خلاص ٿي وڃن ٿا (ڇو تہ منجهن ڏکين حالتن کي مُنهن ڏيڻ جي طاقت نہ آهي)، تنهنڪري تُون اي انسان! بهادر ٿيءُ. توکي جيڪڏهن اُن جي سُڌ پوي تہ تُون ڪڏهن بہ ڳيرو (ڪمزور) ٿيڻ پسند نہ ڪرين“.

شعر جي فلسفي لاءِ لڳ ڀڳ ساڳي ڳالهہ ڊاڪٽر بلوچ بہ ڪري ٿو:

”سچو سورهيہ اهو جو رُڪ وهندي راند ۾ ترارين سامهون وڃي، بهادرن

جي پيٽ تڏهن ٽيندي جڏهن وڏا پهلوان منهن مقابل ٽيندا، نازڪ مزاجي ۽ ضعيفي جو انجام موت آهي. نازڪ ٻاپيهڙا ڳيرڙا تہ ڇُرون پاٽيءَ ۾ بہ ٽا ٻڏي مرن! تو کي ڪا سمجهہ هجي تہ جيڪر ڳيرو نہ ٽئين! [27]

"لا" لاهيندي ڪن ڪي، موراهين ناهہ
بالله ري پريان، ڪٽ نہ ڏسجي ڪو ٻيو. [28]

خالق جي هيڪڙائي ۽ اُن جي ذات پاڪ تي ايمان جو بي مثال بيان هن شعر ۾ آهي. قاضي قادن چوي ٿو: "هر طرف پرين (پاڪ ذات) جو پرتوو آهي ۽ اُن کان سواءِ ٻي ڪا شيءِ مورڳو نظر نہ ٿي اچي. خدا جو قسم تہ اُن ذات پاڪ جو عڪس هر هنڌ موجود آهي، ٻيو ڪو ڪٿي بہ نہ ٿو ڏسجي".

شعر کي جيڪڏهن دنياوي معنيٰ ۾ وٺجي تہ اُن ۾ "ڪردار جي اهميت" واري خاصيت جو بيان ملي ٿو جنهن ۾ پنهنجي پرينءَ يعني ڪنهن شخص جي ڪردار جي ساراهہ ڪيل آهي. علامہ دائودپوٽو هِن شعر لاءِ لکي ٿو:

"همہ اوست" سڀڪجهہ اهو (الله تعاليٰ) آهي، جو متو تصوف جي انتها آهي، تنهن تي ڏيان ڏريندي قاضي قاضن چوي ٿو تہ حقيقت ۾ نفي آهيئي ڪانہ، يعني دُنيا ۾ ڪنهن کي حقيقي هستي آهيئي ڪانہ، بلڪ هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي ئي مطلق هستي آهي. [29]

ساڳئي شعر جي فسلفي متعلق قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو تہ:

"صوفين جي نزديڪ "هم اوست" يعني سڀ ڪجهہ اهو الله تعاليٰ آهي، جو اصول رهيو آهي ۽ ساڳيو نظريو مهدوي جماعت جو پڻ آهي. حقيقت ۾ نفي آهي ئي ڪانہ يعني دنيا ۾ ڪنهن بہ حقيقي هستي ڪانہ آهي، مگر هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي مطلق هستي آهي. [30]

ڪُجهہ شعر هيٺ ڏجن ٿا، جن ۾ پڻ فلسفي جي گهرائيءَ وارا خيال ۽ انساني ڪردار ۽ اخلاق بابت خاصيتن جو ذڪر آهي:

ڏٽيءَ جي ساراهہ:

اسين ٻانهان تون ڏٽي، پاٽو پاڻ هِي جاڻُ
مَندي ٽُر مِيزاڻُ، ليکو ڪنديں ڳِن سين. [31]

وحدت در ڪثرت:

ايڪ قَصر، در لکَ، ڪوڙين سَهسين ڪِڙڪيان
جان ئي ڳرين پَرک، تان ئي سَڄڻَ سامُهان (32)

عادت ۽ نصيب:

توڙي وڃي رُومَ، ناهِ نصيبُون اڳرو
ماني مٿي تومَ، جئن جو لکيو چڻي ۾. (33)

خوداعتمادي:

تان تان سُورهيہ سَيڪو، جان جان مَهڙَ نہ مِڙنِ
رُڪَ وهنديءَ سامهُون سُورهيہ سي جاڙنِ. (34)

سچائيءَ ۽ سادگي:

جِنهين مُحبت منَ ۾، سي ميرائِي سُونهن
تن ۾ ٻَرن مَشعلان، سَنيان سُپرين. (35)

اعليٰ ڪردار:

اَڇا ٻڳهہ مَ ڀَسُ، ورُ مير هنجهڙا
رَتا جي خالق سين، تَني لڳي مَ ڪَسُ. (36)

خبرداري:

سُتا اُٿي جاڳَ، راتڙين سَيَئي وِهاڻِيان
مَتَئن ٿيو اَياڳُ، پرين وِسارُيئي مُڪِري. (37)

نوٽ: بيتن جي (تشريح لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ هيري ٺَڪُر جي ڏنل تشريح مان رهنمائي حاصل ڪئي وئي آهي).

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 1999ع "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، يونيورسٽي آف سنڌ ڄامشورو ص 236-237

2. http://dic.sindhila.edu.pk

3. بُلبُل، ضياءُ الدين، 1967ع:"شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ اسلامي قدر"، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهہ عبداللطيف ڀ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد سنڌ ص 3,4

4. جسڪاڻي عبدالرحمان (ڊاڪٽر)، 2010ع:"شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ ۾ اسلامي قدر"، ثقافت

ڪاتو سنڌ ص 7

5. خليل ابراهيم محمد ڊاڪٽر، 1968ع: "شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو معيار"، مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ص 3، 4، 5
6. https://soapboxie.com/social_issues/teaching_Moral_Values
7. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 165
8. ٺَڪُر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 92
9. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 151
10. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع:" مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 44
11. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 79
12. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 44
13. ٺَڪُر هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 124
14. ٺَڪُر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 92
15. ٺَڪُر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 84
16. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 84
17. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 43
18. ٺڪر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص 93
19. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 83
20. دائودپوٽو عمر بن محمد، علامه، 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي ڪميٽي، حيدرآباد ص 43
21. ٺَڪُر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص92
22. ٺَڪر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص81
23. ٺَڪر، هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو پسمنظر)"، روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص80
24. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 80
25. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص ،81_80
26. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، (تحقيق ۽ ترتيب)،1999ع: "قاضي قادن جو رسالو"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 68

27. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 66
28. ٽَڪر, هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص124
29. دائودپوٽو عمر بن محمد, علامہ, 1978ع: "مضمون ۽ مقالا" شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي ڪميٽي", حيدرآباد ص 43
30. ٽڪر هيرو 1996ع: "قاضي قادن جو ڪلام (سنڌ ۾ ان جو اڀياس)", روشني پبلڪيشن ڪنڊيارو ص124
31. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 69
32. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 77
33. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع:"قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 88
34. بلوچ, نبي بخش, خان ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص91
35. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 113
36. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص158
37. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, (تحقيق ۽ ترتيب),1999ع: "قاضي قادن جو رسالو", انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ص 161.